

Ynamyny we wyždanyny ýitiren adam jemgyýet üçin iñ howply mahlukdyr

Category: Filosofiýa, Kitapcy, Nukdaýnazar, Söhbetdeşlik

написано kitapcy | 23 января, 2025

Ynamyny we wyždanyny ýitiren adam jemgyýet üçin iñ howply mahlukdyr

YNAMYN Y WE WYŽDANY NY ÝITIREN ADAM JEMGYÝET ÜÇIN IÑ HOWPLY MAHLUKDYR

- ▶ Tanymal ýazyjy, filosof Röwßen Abdylla ogly bilen söhbetdeşlik
- Ilkin Izzet: – Eger Hudaý bolmadyk bolsa, her bir bolýan jenaýat ejazaly bolar mydy?
- Röwßen Abdylla ogly: – Hudaýa bolan mäkäm ynam, durnukly ideologiýa adamy düýpgöter özgertmäge ýeterlik bolýar. Eden etmişine görä onuň özüne alyp barşyna gönükdirilýän özboluşly dartyş emele gelýär. Bu dartyş ony hapa işleri etmekden hemiše saklaýar. Etmiş üçin ony jezalandyrmagyňam zerurlygy ýok. "Eger Hudaý ýok bolsa, näme etseň edibermeli" diýen meşhur aýtgy-da muňa yşarat edýär. Birnäçeleri, hatda Žan Pol Sartr hem bu aýtgynyň Dostoýewskä mahsusdygyny aýdýar. F.Dostoýewskiniň "Doganlar Karamazowlar" romanynda şeýle diýilýän ýeri bardyr:

"Adamyň bakylyga bolan ynamyny ýok ediň. Şol wagt onda ähli mähir-muhabbet, hatda bu pany dünýädäki ýasaýşyny dowam etmegi üçin gerekli janly dartyş güýji zym-zyýat bolar. Şeýlelikde, ahlaksyzlygyň ähli formasy geň görülmez, näme etseň edibermeli bolar, hatda antropofakiýa (adam iýmek) başlanar".

Hut şonuň üçinem Eflatun (Platon) ateizmi jemgyýet we döwlet

Üçin iň uly howp hasaplapyr. Onuň pikirine görä Hudaýa ýa-da "hudaýlara" ynanmaýan adamy iň ýowuz jezalar bilen ölüme ýa-da zyndana sezewar etmelidi.

Eflatun aýtmyşlaýyn, "Şahsyň gursagynda Hudaýa bolan hakyky ynam bar bolsa, onda ol hiç wagt bilkastlaýyn bela-betere duçar bolmaz". Orta asyrlarda dine uýyanlar, hatda filosoflaram ateizmiň garşysyna çykyş ederdiler. Meselem, Leýbnis, Frencis Bekon, Jon Lokk we başgalar...

Umuman alanda birnäçe, hatda siwilizlenen ýurtlarda-da ateistlere garşy kanuny we sosial diskriminasiýany görmek mümkün. Bize mälim bolan maglumatlara görä, käbir ýurtlarda döwlet edaralaryndaky işlerde ateistlere has az ynam edilýär. Diýmek, köpçüligiň aňynda ateizm jenaýat, ahlaksyzlyk, dünýäparazlyk ýaly ýaramaz hüý-häsiýetler bilen bile assosirlenipdir.

- – Dogrudanam, ähli ateistler ahlaksız bolýarmyka?
- – Ýok! Elbetde, ýok. Adamy ahlak gymmatlyklaryna baglanychdyryan amallaryň iň esasy we iň güýçlüsü ~ hakyky ynamdyr.

Wyždan, sosial porisaniýe, ilden çykmaýlyk, watansöýüjilik ýaly adamkarçılık duýgular ateistlerde-de bolup biler. Şahs Hudaýa ynanman biler, emma beýleki ýagşy amallaryň çygryndan çykmanam hereket edip bilýär. Eflatun özünüň "Kanunlar" traktatynda ateistleri ahlak aýratynlyklary taýdan iki topara bölýär:

Birinjisi: hapa işleri etmekden saklanýan ateistler, ikinjisi: Hudaýy tanamak bilen birlikde öz nebsiniň hapa islegleriniň öňüne böwet basyp bilmeýänler.

Eflatun aýtmyşlaýyn, "Ikinji topar uçursuz zehinli we giň düşunjeli, şol sanda olar örän pis bolýar". Eflatunyň pikirine görä tiranlar, demagoglar, rehim-şepagatsyz jeňbazlar ikinji kysym ateistleriň arasyndan çykýar.

- – Dinleriň öňe sürýän taglymyna gulak gabartsaň, adamlar üçin ahlak gymmatlyklaryny diňe dinler üpjün edip bilýärmışın?

Adam din bolmazdan haýsydyr bir işiň erbet ýa-da ýagşy işdigine göz ýetirip bilmezmi?

- – Hemmeleriň kabul eden umumyadamzat ahlagy ýa-da hukuk kodeksleri dine-de, filosofiýa-da, ateistik mekdebe-de mätäçlik duýanok. Ýalançylygyň ýaramaz gylykdygyny, ogurlygyň erbet zatdygyny, hyýanatyň, bigünä adamy öldürmegiň, zulum-sütemkärligiň ýigrenji hereketlerdigini hemmelerem bilyär. Hemmeler adamkärçiliğiň, mertligiň, gumanizmiň adamzadyň iň ajaýyp gylyklaryndadygyna gowy düşünýär. Ylahy kitaplar ahlak we hukuk gymmatlyklary barada hiç zat aýtmadyk ýagdaýında-da, bu ajaýypliklara göz ýetirmek üçin diňe adamyň öz akyl-paýhasy hem ýeterlik bolardy.
- – Eger şeýle bolýan bolsa, ýagny adamlar bu meselelerde umuman birmenzeş düşünýän bolsa, onda şunça gapma-garşylyklar, uruş-jenjeller, zulum-sütemler nirden döreýär?
- – Mesele onda däl. Sütemkär adamy horlamagyň nämedigini ikimizden gowy bilyär, beýlekisi zynahorlugyň, ýene biri parahorlugyň nämedigini gowy bilyär. Esasy mesele biziň bilýän zatlaryma amal etmeýänligimizde. Adamlar ýagşy amallary şahsy bähbitlerine we nebsiniň isleglerine gurban edýärler. Ynha, biz şu hususa has köp üns bermeli.
- – Ýeri bolýa, onda jemgyýete näme howp salyp biler?
- – Aslynda jemgyýet üçin iň howply zat ~ gara nebsiniň ýesirine öwrülen adamdyr. Şeýle adamyň haýsy ynanja degişlidigi, ateistligi ýa däldigi esasy zat däl. Adam goýberýän säwligini has mantykly we tutaryklaryny has esasly hasaplamałara görä saýlap almaýar. Ol diňe öz haýu-höweslerine kybap gelýän ýoldan gidýär. Hezreti Alynyň (r.a) meşhur bir sözi bar:

"Siziň üçin iki zatdan ha beter gorkýaryn. Olaryň biri nebsiňe gul bolmakdyr. Şuny ýatda saklaň: öz nebsiňiziň isleglerine uýmak sizi dogry ýoldan azaşdyrar, hakykatyň ýolundan

ýöremegiňize päsgel berer".

Adam bu ýalňyş ýoly emosional taýdan saýlap alandan soň, özünkini dogry görkezmek üçin "ylmy argumentler" we logiki tutaryklar toslap tapmaga başlar.

● – Ynamy we ynamsyzlygy saldarlap görenimizde, ideologiá özünü haýsy tarapda görkezerkä?

● – Ynam we dini ideologiá amal derejesinde iňňän effektleyindir. Ol adamy ýagşy işleri amal etmäge çagyryan iň uly güýç bolup durýar. Ateizm, deizm, agnostisizm bu derejede hiç zatdyr. Statistiki hasaplara görä, Hytaýda ýylda 5.000 adam ellä golaý jenaýat maddasy (statýa) bilen aýyplanyp ölüm jezasyny alýar. Şeýle-de bolsa, bu ýurtda ölüm jezasynyň bardygyna garamazdan, korrupsiýanyň, jenaýatlaryň öňüni almak häzirem mümkün däl. Dünýä boýunça amala aşyrylýan jenaýatlaryň, etmişleriň 80-90 %-i ynanjy bolmadyk, hususanam ynanjy gowşak adamlar tarapyndan edilýär. Eger şol adamlar durnukly ideologiá we mäkäm ynama eýe bolan bolsadylar, onda olar jenaýata her hili ýagdaýda-da baş goşmazdylar.

● – Siz ýaňy Eflatundan mysal getirdiňiz. Dogrudanam, Eflatunyň aýdan ideologiki diskriminasiýasynyň geregi barmy?

● – Hiç kim meniň ýaly düşünmegiň mejburyyetinde däl, menem başga biriniň düşünjesi ýaly düşünmäge mejbür däl. Ideologiyanyň talaplaryna görä kimdir birini ynanjy üçin tankyt etmek, ynançylary, ateistleri ýa-da başgalary ýazgarmak dogry däldir. Ýone kim bolanda-da, garşılyklaýyn pikir çekişmesini etse bolar. Ateisti, hususanam ynanjyna seredip hiç bir tutaryksyz gelejekde haýsydyr bir jenaýaty edäýmesin diýip öňünden jezalandyrmak, horluga sezewar etmek düýbünden ýalňyşdyr.

Käte kimdir biriniň eden etmişleri esasynda onuň ynanjy umumy stereotip formalaşdyrylýar. Şeýdibem bir gurrumsagyň oduna günäsiz kişilerem ýanýar.

● – Hudaýa ynanan her bir mömini wyždanly we ahlakly hasap

edip bolarmy?

- – Ýok!
- Eýse, bir adamda hem imanyň hem ahlaksyzlygyň bar bolmagy paradoks dälmi näme?
- – Ýok, däl. Siziň aýdanlarynyz kämil imana dogry gelmänen bilýär, ýöne käbirlerindäki kemis iman bilen hemme zat birleşip bilýär. Gurhanyň "Ýusup" süresinuň 102-nji aýatynda şeýle diýilýär:

"Ýöne olaryň aglabasy şirk goşup Allaha iman etdiler".

Eger bir kalpda iman bilen şirk ýerleşip bilse, onda hemme zat kemis iman bilen jemlenip biler. Adam hapa işlerden imanyny kämilleşdiren mahalynda daşlaşyp bilýändir.

Eflatun "Kanunlar" eserinde Hudaýa ynanan adamyň erbet iş etmeginiň mümkünligini aýdýar, ýöne şeýle adam Hudaýyň adamlaryň durmuşyna gönüden-göni esewan edip durýandygyna durky bilen ynanasy gelenok. Eflatunyň aýtmagyna görä, Hudaýy ýeterlik derejede tanaýan adam erbet iş etmeýär.

- – Siziň pikiriňizce, Hudaýa bolan ynamyň psihologiki effekti nähiliräk?

● – Wilýam Jeýms, Wiktor Emil Frankl, Karl Gustaw Ýung, Deýl Karnegi ýaly tanymal psihologlar, Dostoýewskiý, Tolstoý, Kant ýaly şahsyyetler ynamyň psihologiki zerurlygyny, onuň adamyň ahlak taýdan özünü alyp barşyna ýetirýän täsirini ýeterlik delillendirip bildiler. Ýone häzire çenli Hudaýa bolan ynamyň peýdasы diňe psihologiki jähtler bilen ölçeldi.

- – Röwßen halypa, eger Hudaý bolmadyk bolanlygynda, ony ýalandan toslardyñyzmy?

● – Ýok, boljak zat däl! Hudaýa bolan ynamyň praktiki, ahlak, maddy we sosial bähbitleriniň bardygyna garamazdan, bular ýaly çynlakaý meselede ýalandan toslamagy hç bir babatda dogry

hasaplamaýaryn. Çünkü ynam hiç wagt ýalanyň üstünde uzak ýaşap bilmez. Ynam diňe we diňe ylmy ýakynlyk esasynda bina edilmelidir. Ylmy ýakynlygyň ýok ýerinde ynamyňam düýbi çüýruk bolýar.

● – Haýsy ideologiýany ýa-da dini terrorizme has ýakyn hasaplaýarsyňz?

● – Terrorizmiň dini-de bolmaz, milleti-de bolmaz! Soňa görä hem şeýle nukdaýnazardan seretmegi ýalnyş hasaplaýaryn. Käte yslamy, umuman dini ynançlylygy jemgyyet üçin howply görýärler, ateistde bolsa bu sosial howp bolmaýar, çünkü ynamsyz kişi has gumanist bolup, jemgyyetiň aladasyny has köp edýär. Bu düşünje bilenem ylalaşamok. Men jemgyyeti pücege çykaran köp sanly ateist we dinsiz şahslary mysal çaky bilyärin. Meselem Sowet Soýuzy. Stalin ateizmiň iň fundamentalist tarapdarlaryndan we iň görnükli wekillerindendi. Orta atylan pikire görä, ol dünýäniň iň gumanist (ynsanperwer) adamy bolmalydy. Rus taryhcysy, ýazyjy, Nobel baýragynyň eýesi Aleksandr Isaýewiç Solženisynyn "Gulag arhipelagy" romanynda aýtmagyna görä, 1917-1959-njy ýyllarda SSSR-de sowet režimi tarapyndan açlykdan, türmelerde, sürgünlerde, terrordan 66 milliondan gowrak adam öldürildi. Staliniň şowinistik syýasaty netijesinde SSSR-de, esasanam Ukrainada, Belarussiýada, Uralda, Kawkazda, Gazagystanda birnäçe gezek köpçülikleýin açlyk döredi. 1932-1933-nji ýyllarda dörän köpçülikleýin açlyk netijesinde SSSR-de 7-8 million adam açlykdan gyryldy. Ukrainada bolan 1932-33-nji ýyllardaky açlyk ukrainalylary gyrmak üçin gurnalan genosid hasap edilýär. Gelîň, XVIII asyrda ýuze çykan Beýik Fransuz Rewolýusiýasyndan mysal alalyň. Bu rewolýusiýa döwründe ateistler we deistler köne sosial gatlaklara garşıy göreş bahanasy bilen monahlary, ynançly gatlaklary, we aristokratlary köpçülikleýin gyrdylar. Käbir taryhçylar bu rewolýusiýa wagtynda azyndan 600.000 adamyň öldürürendigini aýdýar. Fransuz taryhçylary bolsa, bu ganly ynkylabyn pidalarynyň hakyky sanyny hiç wagtam anyk bilip bilmeklerini

boýun alýarlar. Müňlerçe monahyň, ýepiskopyň kellesi şalgam kimin kesilipdir. Fransuz rewolýusiýasy sözüň doly manysynda "Köpcülikleýin terrorizmiň möwç alan döwrüdir". Ýagny ynkylapçylaryň düşünjesi bilen ylalaşmaýan şahslaryň köpcülikleýin öldürilmegidi, ýakobincileriň ýurt boýunça durmuşa geçirgen reaksiýoner hereketleri, köpcülikleýin teraktlary.

Ikinji Ispaniýa respublikasynyň dowam eden 1931-39-njy ýyllarynda respublikaçylar häkimiýet başyna gelende ynançly adamlara garşı köpcülikleýin teraktlary amala aşyryp başladylar. Şol döwür 50-ä golaý buthana oda berildi, 7.000-e golaý monah we ruhanynyň ganyna galyndy. Ateist respublikaçylaryň wagşyçylykly syýasaty dini ynançly ýonekeý adamlaryň başyndanam towky bolup indi. On müňlerçe adam özünde "mukaddes atribut" göterýändigi üçin janyndan el üzмeli boldy. Bu ganhorçylykly çäreler dini ynanja şahsy ýigrenç esasynda amala aşyrylan çärelerdir. Olaryň gulaklaryny kesip, boýunlaryndaky haçlaryny ýuwutmaga mejbür edýärdiler, ruhanylar diriligine oda atylyp, monah zenanlar jynsy zorluga sezewar bolýardy, dini ynançlylar haça çüýlenýärdi. Olaryň häkimiýeti sud etmän öldürmek, garşıdaşlaryna garşı görkezen şahsy zalymlyklary bilen halkyň hakydasında galypdyr. Olar üçin adamyň dini ynanjynyň bolmagy, ýa-da monah, ýa bolmasa din bilen uzakdan-ýakyndan bir baglanychgynyň bolmagy onuň öldürilmegi üçin ýeterlik bahana bolup bilýärdi.

"Gyzyl terror" ady bilen tanalan bu ganly wakalarda diňe dini ynançlylara däl-de, syýasatçylara, aristokratlara, köp mülke eýeçilik edýän baýlara, senagatçylara garşı hüjümler hem gurnalypdy. Munuň netijesinde watanyň taşlap gaçyp gitmäge mejbür bolanlaryň hetdi-hasaby ýokdy.

Ýa bolmasa, Hytaýda Mao Szedunyň hökmürowanlyk süren ýyllaryna ser salalyň. Mao Szedun "beýik galkynyş" we "medeni öwrülişik" şygary astynda iki uly reformasiýany amala aşyrdy. Aslynda muňa halkyň üstüne çöken apat, halky köpcülikleýin gyrmak diýip at bersek has dogry bolardy. Netijede köpcülikleýin açlyk, aristokrat gatlaklaryň terrorçylygy, repressiyalar möwç urdy. Bu "galkynyş" 10 milliona golaý bigünä adamyň ölümine

sebäp boldy. "Medeni öwrülişik" şygary astynda 53.000 alym, 3.000-e golaý döredijilik we medeniýet işgäri, ýazyjylar, 142.000 pedagog we möhüm wezipelerde oturan adamlar ölümىň gujagyna oklandy. Olardan başga-da dürli bahanalar bilen yüz münlerçe adam öldürildi. Mao Szedun özüne basdaşlyk edip biläýjek syýasy partiýalardanam 5 million adamyň ganyna galdy, olaryň ýerine öz aýdanyndan çykmaýan adamlary oturtdy. Käbir maglumatlar Maonyň häkimiýetiniň 100 million adamyň ömrünü kül edendigini habar berýär. Ynanasyňam gelmeýär, ýöne Maonyň häkimiýeti döwründe rewolýusiýa garşıy gidenleriň beden agzalaryny iýmek partiýa we Szeduna bolan söýgiňi, wepalylygy görkezmek hasap edilipdir. Birnäçe kişi wezipä göteriljek bolup, şeýdip özünü görkezipdir.

Taryhyň masgaraçylygy diňe şu sanalanlar bilenem gutarmaýar. Kambojada Pol Potuň režimini mysal getireliň. Pol Pot ne-hä Hudaýa ynanypdyr, ne-de dinlere... Onuň boýnunda iki milliona golaý adamyň gany ýatandyr. Pol Pot progrese, ylma duşmançylyk edipdir. Çünkü ol bulara buržuaziýanyň elementleri, öz syýasy diktaturasynyň duşmany ýaly garapdyr. Sonuň üçin intelligensiýa wekilleri, häkimler, pedagoglar, alymlar köpçülikleýin gyrgynçylyga sezewar bolupdyr. Häkimiýeti elinde saklaýan režim kitaphanalary ýok edipdir, sungatyň her dürlüsine garşıy gidipdir, aýdym-sazy, sport çärelerini, baýramçylyklary gadagan edipdir. Şeýdip, Pol Pot bir halkyň tutuş medeniýetini, halkyň beýnisi bolan intelligensiýany, ylmy-medeni ösüşini ýom-ýok etdi. Ol diňe öz durmuşynda üns berýändigi üçin ýurduň ähli künjegini agrar sosializme öwürmek hakynda kanunlar kabul edipdir. Şäherlileri öz diktururasynyň hyzmatyny etmäge mejbür edipdir. Siz pikir etmäň, Pol Pot sowatsyz we nadan biridir öydüp. Ýok, gaýtam ol Pariž uniwersitetini okap gutaran ylymly şahsyyetdi. Pol Potuň gorag gullugynda gulluk edýän esgerler çagalykdan taýýarlanypdyr, olara adamyň gany içirilipdir. Şeýtmek bilen esgerleri garadangaýtmaz goragçy edip ýetişdirmek isläpdirlər. Görüşüniz ýaly, bu adamlar dini ynançlary bolmasa-da, näme üçin şeýle rehim-şepagatsyz işleri amala aşyrdylar? Olarda adamlara bolan şunça ýigrenç nirden peýda boldy? Bu adamlar dine garşıy we

dini kabul etmeyän şahslar bolup, ateist bolmagy olary gumanist edip bilmändir. Diýmek, gumanizmiň adamyň ateist bolmagy bilen degişli ýok. Tersine, adam Hudaýa bolan ynamyny ýitirdigiçe iň howply mahluga öwrülyär. Taryhda bolup geçenler muny subut edip dur. Adatça buddizmi iň gumanist din hasap edýärler, çünkü buddizmede adam öldürmek iň uly gündür, onuň kanunlary adamsöýjilige has örklekipdir. Beý diýsem, yslamda, ýa bolmasa beýleki ylahy dinlerde adam öldürmek günä hasaplanmaýandır öýtmäň. Adam öldürmek dije buddizmde däl, ähli dinlerde iň uly günä hasaplanýar. Dinleriň ählisi zulumy halamaýar. Yslamyň kanunlary hak-hukuk meselesine iňňän seresaply çemeleşýär. Buddistden terrorçy çykmaýar diýip pikir edýänler Ýer planetasyna gaýyp düşendir. Şeýle pikir edýänler "buddist terrorizmi" diýip internetiň gözleg düwmesine, habar portallaryna basyp görsünler, gözleri näme görýär... Goý, buddizmi iň gumanist din, oňa eýerýänleri-de iň hoşniýetl adam hasap edenler öz pikirlerinde galsyn. Eger buddizm adamy iň gumanist şahsyete öwürýän din bolýan bolsa, onda buddizmiň iň köp ýaýran ýurtlary dünýäde jenaýatlaryň we uruş-dawalaryň iň az bolýan ýeri bolardy. Bu ýurtlar Hytaý, Butan, Ýaponiýa, Hindistan, Kamboja, Korea, Laos, Mongoliýa, Mýanmar, Nepal, Tailandiýa, Sri-Lanka... ýaly ýurtlardyr. Bu ýurtlaryň jemgyýetiniň käbiriniň agramly bölegi, ýagny 80-95%-i buddistdir, käbirinde ondanam agdygrak. Yöne bu ýurtlaryň taryhyna ser salanyñyzda, ençeme aýylganç we ganlt söweşleriň bolup geçendigini bilersiňiz. Jenaýat we adam öldürmek boýunça-da bu ýurtlar önde barýar. Bu ýurtlarda iň gorkunç we ganly teraktlar buddist ynançlylaryň eli bilen amala aşyryldy. Görüşüniz ýaly, näme üçin olaryň gumanist buddizmi bu jenaýatlaryň garşysyna göreşmedikä? Bu soragy bir gapdala oklap, buddist ruhanylaryň eden-etdilikerinden söz açalyň. Aşın Wiratu buddistleriň ýolbaşçysydy. Ol on dört ýaşyndan bări buddist ruhanysydr. Şeýle-de bolsa, Wiratu buddist ruhanylaryny Mýanmarda musulmanlaryň ýasaýan posýoloklaryna hüjüm etdirip, birgiden musulmanyň ganyna galyp, öýünü ýumurymaga meçew beren ganojakdyr. Hut Wiratunyň çagyryşy bilen buddistler metjitlere hüjüm edip, musulmanlaryň söwda

merkezlerini weýran edipdiler. Dünýäniň habar beriş serişdeleri Wiratunyň adyny "buddist terrorynyň simwoly", "Birmanyň Gitleri", "Buddist Bin Ladeni" ýaly lakamlar bilen tutýar. Onuň esaslandyran "969" reaksiýoner guramasynyň maksady ýurtda ýasaýan ähli muslimanlaryň soñuna sogan ekmek. Wiratu we onuň şägirtleri ýurduň çar künjeginde gahar-gazap, ýigrenç syçraýan çykyşlary gurnadylar. Sri-Lankada-da şoňa meňzeş "Bodu Bala Sena" ("Buddist güýji") atly terrorçylykly gurama bar. Olaram ýurtda hem muslimanlara, hem hristianlara garşı teraktlar amala aşyrýar, olaryň söwda merkezlerini, ybadathanalaryny paýhynlaýar. Bu guramanyň azyndan on müňlerçe agzasy bar, özem olaryň köp bölegi ruhanylardyr. Bu sanawa Ýaponiýada hereket edýän "Aum Sinrikýo" atly buddist terroristik guramasyny-da goşmak mümkün. Bu gurşm Tokioda metronyň partladılmagy zerarly ençeme adamyň wepat bolmagyna sebäp bolupdy. Özem bu gurama dünýäde dörän ilkinji terroristik gurama bolup, öz ildeşlerine garşı himiki ýaraglary ýygy-ýygydan ullanýar. Şu ýerde Hindistanaky we Koreadaky buddist terrorlaryndanam söz açsa bolar. Hindi rajalarynyň adamlara buddizmi zor bilen kabul etdirmek üçin amala aşyran gyrgynçylyklaryny ýatlap geçsek gowy bolar.

B.e.öň III asyrda patyşa Aşoka buddizmi Hindistanyň döwlet dinine öwürmegi niýetine düwüpdır. Aşoka buddist permanlara boýun egmeyänleri öldürip, başga ynançylara garşı gazaply göreş alyp barýardy. Başga-da birnäç buddist rajalaryň amala aşyran ganly teraklaryny mysal getirip bolar.

- – Netijede kimi iň howply adam hökmünde görüp bileris?
- – Ne Hudaýy, ne wyždany bolan adam iň howply adamdyr. Bular ýaly adam ateistleriňem, deistleriňem, muslimanlaryňam, hristianlaryňam, buddistleriňeňem arasyndan dürli-dürli ýagdaýda ýuze çykyp bilyär. Oksforf uniwersitetiniň professory Alister Makgrat bir makalasynda: "Wagtyň geçmegini bilen ateizmde islenilen dindäki ýaly pyrryldakçy, psihopat (şizofren) we wezieparazlar (karýeristler) peýda boldy" diýip ýazýar. Pyrryldakçy üçin oňa haýsy şygaryň astynda kölegeläni

esasy zat däl. Ol öz dünýägaraýsyny haýsam bolsa bir ideologiýa tüýs ýüregi bilen ynanýandygy üçin däl-de, diñe öz şahsy bähbitlerine, ýa-da psihologiki ýagdaýyna kybap gelşine görä kesitleyär.

● – Siziň pikiriňizce jeza çärelerini ýowuzlaşdyrmak arkaly jenaýatyň kökünü köwlemek mümkünmi?

● – Meniň pikirimçe, beýtmek kähalatlarda effektli bolup biler. Nebsiniň ýesirine öwrülip, hapa isleglerini amala aşyrmak isleýän adam kanunyň eli ýetmeyän ýer tapan badyna päline düwen işini eder. Hudaý saklasyn, nebsine ýesir düşenlerden biri kanunyň başyna geçse, onda näme etjek? Beýle mümkünçilik eline geçen adamyň edýän bozgakçylyklaryny ne yns biler, ne jyns...

Biz ilki jenaýatyň döremegine eltýän başlangyç şertleriň kökünü köwlemeli. Ýagny adamlaryň düşünjesinde, kalbynda ynkylap döretmeli. Her bir adam tutuş düýrmegi bilen jenaýatyň ähli görnüşlerine ýigrenç duýmaly. Diñe şeýdilende kanunlaryň eli ýetmän galan ýerlerinde jenaýat bolmaz.

● – Nazaryýete görä seretsek, yslam kämil din hökmünde musulmanlaryň hemmetaraplaýyn kämilleşmegine ýardam etmeli. Onda näme üçin muny musulmanlaryň ählisinde görüp bilezmok?

● – Muny diýmek bilen; sebäbiň öz täsirini ýetirmegi üçin iki şertiň bolmagy, birem bökdençligiň ýoklugy wajypdyr. Meselem bugdaý tohumynyň bugdaý bolup ýetişmegi üçin onuň topraga garylmagy, wagtynda suwarylmagy, seredilmegi gerek. Elbetde, munuň üçin hiç bir päsgelçiliğiň bolmazlygy hökmanydyr. Ylahy hökümleriň, ruhy gymmatlygy bolan amallaryň adamy beýgeltmekde täsiri uludyr. Ýöne bu täsiriň adamda, jemgyýetde, ýurtda, dünýäde özünü görkezmegi üçin gerekli şertleri we päsgelçilikleri nazara almal gerek. Eger şertler ýerbe-ýer bolsa we ortada hiç hili päsgelçilik bolmasa, anyk netijeleri gazanyp boljakdygy sek-şübhesizdir. Sowatly, janypkes mugallymyň çöññe okuwçylary gowy bahalary alyp bilmese, mundan mugallym sowatsyzdyr, iş başarıyan däldir diýen netijäni

çykarmak dogry bolmaz. Eger şondan soñam tutuş yüz ýyllap şobir düzgün dowam edip, okuwçylar çöññeligine galsan ýene-de mugallymy günäkärläp bolmaz. Bu örän ýonekeý we düşnükli logikadır. Şeýle deñesdirmə edip göreliň: Hatda eger bütin musulman ýurtlary Aftikadaky taýpalar ýaly ösüşden, medeniýetden uzak ýaşan bolsadylar, ýene-de mundan Gurhanyň we yslamyň ýalňyşlygyny gözlemek juda gülkünc bolardy.

Uniwersitetiň ähli talyplary jemlenip, ýalňyş hasaplamałary işleselerem, jübütlik ýalňyş diýen netijä gelip bilmezler. Jübüt sandan ýalňyşlyk gözlemän, jübüt sanyň özünü öwrenmek gerek.

- – Käte käbir musulman ýurtlarynyň gynandyryjy ýagdaýlary olaryň dini ynançlary bilen baglanyşyklydyr diýýänler bar. Bu hakykatdanam şeýlemikä?
- – Biz bular ýaly manysyz cemeleşme bilen şeýle netije-de çykaryp bileris: Eger musulman bolmazlyk ýurduň ýa-da adamyň medenileşmegine ýa-da kämilleşmegine täsir edýän bolsa, onda Merkezi Afrika Respublikasy dünýäniň iň ösen ýurtlaryndan biri bolardy. Halkynyň 80-85%-i hristian bolan MAR dünýäniň yzagalak we iň garyp ýurdy bolmagynda galýar. "WIÇ" (Виýс иммунодефици́та человéка) keseliniň hem iň köp ýaýran ýeri şol ýerdir. Zambiáňam aglabasy hristian, onuň bary-ýogy 5%-i musulman. Ynanjynyň hristian bolmagy olary eşretli durmuşa ýetirmändir. Muňa meňzeş ýagdaýy halky butparaz, ateist bolan ýurtlarda-da görmek bolýar. Wýetnamyň we Estoniyanyň halkynyň aglabasy ateistlerden ybarat. Emma ol ýerde-de göze dürtülip duran ösüş we siwilizirlenen durmuş göremzok.
- – Käbirleri "kämil döwür ateizme mahsusdyr" diýýärler. Siziň pikiriňizce muňa nähili düşünmeli?
- – Ateizm XX asyryň birinji ýarymyna çenli aktuallıgyny saklady. 70-80-nji ýyllarda-da öz güýjüni saklady diýen ýaly. Ýuze çykan käbir syýasy, ylmy we jemgyýetçilik dünýägaraýsyndaky üýtgeşmeler ateizmiň aktuallıgyny gaçyrdы. Ateizm indi ösen döwrüň jemgyýeti üçin özüne çekiji däl.

Hätzirki wagtyk köp sanly ylmy merkezler ateizme ylym hökmünde pitiwa edip duranok. Diýmek, ateizm indi ünsden düşdi. Meniň pikirimçe, ateizmiň ünsden düşmeginiň düýp sebäbi onuň ylmy tutaryklarynyň gowşaklygyndadır, käbirleri muňa ahlak we ruhy ýetersizligi-de dahylly edýär.

Oksford uniwersitetiniň professory Alister Makgrat amerikan žurnallarynyň birinde, gelejekde ateizmiň düýpgöter azaljakdygyny ýazýar. Ol bu azalyşy iki faktor bilen baglanychsdyrýar: Birinjisi ylmy ýetersizlik, ikinjisi ateistleriň ýokary ahlak gymmatlyklarynyň bolmazlygy.

● – Onda siz haýsy pelsepewi akymy dine garşydaş hasaplaýarsyñyz?

● – Deizmi we agnostisizmi. Siwilizirlenen dünýäde bu iki dünýägaraýyş giňden ýaýraýar. Ylym we düşünje taýdan köpsanly sowallara jogap bermekden ateizmiň ejiz gelýändigine görä, eýýäm-häziriden birnäçe alymlar we adamlar deizme we agnostisizme tarap gönükdiler. Tomas Nagel ýaly käbir ateist alymlar ösen ylmy teoriýalarynyň birnäçe ylmy sowallaryna jogap bermekde ejizlik edýändiklerini boýun alýar.

Amerikanyň Milli saglygy goraýyş institutlarynyň (NIH) ýolbaşçysy, genetik Frencis Sellers Kollinz bolsa ateist dünýägaraýsyndan el çekip, hatda Hudaýyň barlygy hakynda "Hudaýyň dili: Alym Hudaýa ynanmak üçin delil getirer" atly kitap ýazdy. Şeýle-de dünýäde ösen ateizmiň iň güýçli ideologlaryndan hasaplanýan iňlis filosofy Entoni Flýu hem ömrüniň soňky galan alty ýylynda Hudaýa ynanyp ýaşandygyny yqlan etdi. Bu garaşylmadyk çykyş uly çekişme döredipdi.

● – Siziň pikiriňizce gelejekde jemgyýet esasan haýsy ugruň täsiri astynda galar?

● – Deizmem edil ateizm ýaly belli bir müddetden soň alymlar we jemgyýet üçin öz manysyny gaçyrar. Çak edişimçe, başga-başa ugurlar üns merkezine getirilmäge çalsyalar. Her niçigem bolsa meydany boş goýmajak bolarlar we ynanç mekdepleriniň

garşysyna bir zatlary taparlar. Ylahy ynanç mekdebiniň garşysyna dürli-dürli akymlar durjak bolar, ýöne olaram ylmy-logiki "şarpyklara" döz gelmän ýok bolup giderler.

- – Ýeri, netije nähili bolar?
- – Ahyrynda adamzadyň dünýägaraýsynda, ideologiýasynda düýpli üýtgeşmeler bolup geçer. Ylym dünýäsinde, epistemologiyada, dünýä pelsepesinde düýn ýörgünlilik bolan konsepsiýalar güýjünü ýitirer. Edil hazır bolsa adamzat tejribe döwrünü başdan geçirýär, dürli akymlary sagadata we hakykata utgaşdyrmak umydy bilen synagdan geçirýär.

28.08.2017 ý.

Terjime eden: Has TÜRKMEN.

Söhbetdeşlik